

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ПРИЗВИЩА ПІВНІЧНО- ЗАХІДНОЇ МИКОЛАЇВЩИНИ КАТЕГОРІЇ «NOMINA IMPERSONALIA» (ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ)

Прізвище, як і власне ім'я, прізвисько, псевдонім, є особливою мовною одиницею, що відображає культуру народу, носієм якої він є. Прізвища зберігають і передають з покоління в покоління інформацію про природу, естетичні цінності тощо. Саме тому лексико-семантичний аналіз прізвищ окремих історико-етнографічних регіонів є важливою основою розвитку мови, історії, етнографії тощо. Прізвища північно-західної Миколаївщини категорії «nomina impersonalia» відображають особливості навколишнього світу, побуту людей цього регіону, суспільно-економічний та політичний лад, матеріальну культуру, взаємовідносини з іншими народами. Дослідження семантики твірних основ відапелятивних одиниць (лексико-семантичний аналіз) дає можливість зрозуміти специфіку антропонімної системи цієї території, порівняно зі схожими дослідженнями інших регіонів, що є цінним для розвитку мовознавчої науки.

Ключові слова: антропонімна система; апелятиви; прізвище; лексико-семантичний аналіз; лексико-семантична група.

Поява прізвищ у різних народів пов'язана з певними змінами у розвитку того чи іншого суспільства. Саме тому такі одиниці стають об'єктом як мовного вивчення, так і історичного та етнографічного. Останнім часом велика увага приділяється вивченню регіональної антропоніміки, адже ґрунтовний лексико-семантичний аналіз прізвищ кожної території уможливить вихід у світ Всеукраїнського атласу прізвищевої системи.

Прізвища – це особливий антропонімний клас слів, в основах яких збереглися архаїчні форми. Вони відображають особливості культури, побуту народу, історію цілих поколінь. Це, у свою чергу, має велике значення як для вивчення історії, так і для вивчення мови.

Вивченню відапелятивних прізвищ в українському мовознавстві приділялося багато уваги. На сьогодні ґрунтовно вивчено антропонімну систему Закарпаття (П. П. Чучка), Лемківщини (С. Є. Панцьо), Середнього Придніпров'я (С. П. Бевзенко), Лубенщини (Л. О. Кравченко), Бойківщини (Г. Є. Бучко), Нижньої Наддніпрянщини (І. І. Ільченко), Дніпровського Припоріжжя (В. О. Горпинич, І. А. Корнієнко), Центральної та Східної Донеччини (Ю. М. Новикова), Середньої Наддніпрянщини (Ю. Б. Бабій), Уманщини (Ю. І. Блажчук), Верхньої Наддністрянини (І. Д. Фаріон), Північно-правобережного Степу (В. О. Горпинич, Т. В. Марталога), Середнього Полісся (І. І. Козубенко), Буковини (Л. В. Кракаля, Л. О. Тарновецька), Півдня Волині (Л. О. Лісова) тощо.

Прізвища північно-західної Миколаївщини (а саме: Арбузинський, Веселинівський, Врадівський, Доманівський, Кривоозерський, Первомайський райони) взагалі, і відапелятивні зокрема, ще не були предметом комплексного лінгвістичного дослідження, що і зумовлює **актуальність** нашої теми.

Завдання аналізу відапелятивних прізвищ полягає у вивченні семантичної структури їхніх твірних слів. Відапелятивний шар прізвищ виник за рахунок тісних генетичних зв'язків із апелятивним словотворчим матеріалом [3, с. 102]. Генетично пов'язані з апелятивною лексикою, особові назви віддзеркалюють різні сторони й умови життя народу – довкілля, повсякденну працю, побут, суспільно-політичний та економічний лад, матеріальну й духовну культуру, взаємозв'язки з іншими народами, психічний склад, світогляд, майже всі головні риси його етнічної індивідуальності [10, с. 10]. Саме тому вважаємо за доцільне дослідження відапелятивних одиниць з погляду семантики їхніх твірних основ, що дасть змогу виявити специфіку прізвищ Миколаївщини і, безперечно, доповнить знання з регіональної антропоніміки взагалі.

Апелятиви, відбиті у твірних основах прізвищ північно-західної Миколаївщини, репрезентують дві групи: «nomina personalia» та «nomina impersonalia». Імена та імена-прізвиська розряду «nomina personalia» давалися їхнім носіям за фізичними чи психічними рисами, особливостями поведінки. У таких власних найменуваннях фіксуються як національні ідеали краси, так і різні відхилення від них, а також фізичні вади [2, с. 5–6]. Прізвища категорії «nomina impersonalia», як зазначає Л. О. Кравченко, утворені шляхом метафоричного перенесення реалій дійсності на особу. Більшість із них належить до традиційного народного побутового іменника відапелятивних власних імен, які давали за якимись забобними мотивами новонародженим дітям аж до XVIII ст. Інші особові назви отримали носії вже в дорослому віці за певних побутових обставин, і в антропонімній системі вони вико-

нують функцію прізвиськ [6, с. 33]. В їхній основі закладена не назва особи, а назви тварин, рослин, предметів побуту, явища природи тощо. Такі прізвиська на території північно-західної Миколаївщини є досить чисельними. За семантикою їхніх твірних основ виокремлюємо декілька лексико-семантичних груп.

Прізвиська, в основах яких відображено назви тварин

У названій ЛСГ панівним був відстрашувально-захисний мотив номінації, хоча можливий і міфологічно-тотемічний вплив певних звірів [3, с. 113].

У межах цієї групи виділяємо такі підгрупи:

1) **назви свійських тварин:** *Балан* (4)* ~ укр. діал. *балан* – ‘білий віл’ [8: 1, с. 26]; *Бараненко* (8), *Козенко* (1), *Котенко* (19), *Коцур* (3) ~ укр. діал. *коцур* – ‘кіт’ [11], *Поросюк* (8) ~ укр. діал. *поросюк* – ‘підсвинок’ [7], *Цапенко* (4) тощо;

2) **назви диких звірів:** *Бабак* (3), *Вовк* (9), *Зайченко* (18), *Рись* (8), *Сусляк* (1), *Тхір* (3), *Щур* (9) тощо;

3) **назви диких птахів:** *Шавкун* (2) ~ укр. діал. *шавкун* – ‘мускусна качка’ [1, с. 1611], *Шпак* (16), *Шуліка* (10), *Вороненко* (4), *Голубенко* (29), *Дрофич* (1), *Зозуля* (6), *Орленко* (3) тощо;

4) **назви домашніх птахів:** *Гусак* (6), *Качура* (11), *Козутяк* (9), *Трухан* ~ укр. діал. *трухан* – ‘індик’ [8: 2, с. 1073] тощо;

5) **назви комах:** *Гниденко* (2), *Жученко* (6), *Комарчук* (12), *Муха* (20), *Пчеленко* (2), *Стрекозенко* (2), *Лелик* (2) тощо;

6) **назви риб:** *Акуленко* (2), *Воблик* (1), *Карась* (10), *Короп* (5), *Йорж* (4), *Лященко* (3) тощо;

7) **назви плазунів, ракоподібних:** *Жабко* (7), *Змієнко* (2), *Полоз* (7), *Черв’як* (8), *Репуха* (9) ~ укр. діал. *репуха* – ‘ропуха’ [7] тощо.

Прізвиська, в основах яких відображено назви рослин

Надаючи новонародженим відповідні особові назви, батьки сподівалися передати дитині властивості цих дерев, злаків, кущів, які б мали виконувати побажальну чи охоронно-відстрашувальну функцію [9, с. 18].

Твірними основами прізвиськ північно-західної Миколаївщини виступають лексеми таких підгруп:

1) **назви дерев, кущів:** *Беус* (2) ~ укр. діал. *беуз* – ‘бевз’ [7], *Буяшенко* (1) ~ укр. діал. *буяхи* – ‘горобина’ [5: 1, с. 315], *Верба* (4), *Грабовенко* (21), *Дубенко* (2), *Калинич* (6), *Конопелько* (4), *Липа* (4), *Сокурєнко* (7), *Сосненко* (1) тощо;

2) **назви частин рослин, плодів:** *Бадило* (1), *Гілко* (1), *Качан* (8), *Колосенко* (2), *Корінчук* (5), *Корч* (2), *Листюк* (3), *Лозанюк* (2), *Стеблін* (16), *Струк* (14) тощо;

3) **назви трав’янистих рослин:** *Барліт* (2) ~ укр. діал. *барліт* – ‘полин польовий’ [5: 1, с. 144], *Будак* (1) ~ укр. діал. *будак* – ‘волошка ворсиста’ [5: 1, с. 277], *Горох* (9), *Гречка* (3), *Кропивченко* (1), *Лабазин* (10) ~ укр. діал. *лабаз* – ‘осот’ [8: 1, с. 573], *Липух* (8), *Лобода* (12), *Просянюк* (2), *Хмелюк* (4) тощо;

4) **назви овочів та фруктів:** *Гарбузняк* (3), *Грушин* (5), *Гранат* (4), *Кавун* (3), *Капустенко* (4), *Ци-*

булько (4), *Ярмуш* (5) ~ укр. діал. *ярмуш* – ‘рід капусти’ [8: 2, с. 1255] тощо;

5) **назви грибів:** *Булига* (1) ~ укр. діал. *булига* – ‘гриб’ [8: 1, с. 112], *Вовнянко* (1) ~ укр. діал. *вовнянка* – ‘назва гриба’ [8: 1, с. 259], *Гриб* (9) тощо.

Прізвиська, в основах яких відображено назви різних страв, напоїв, продуктів харчування

Серед прізвиськ цієї групи виділяємо дві лексико-семантичні підгрупи:

1) **назви, що походять від назв видів їжі та продуктів харчування:** *Бовцик* (2) ~ укр. діал. *бовци* – ‘борщ’ [7], *Вареник* (9), *Галушко* (3), *Дзема* (1) ~ укр. діал. *дзема* – ‘підлива до картоплі’ [8: 1, с. 302], *Кваша* (1), *Книшук* (12) ~ укр. діал. *книш* – ‘рід печива’ [8: 1, с. 477], *Ковбасюк* (7), *Корженко* (1), *Овсяник* (10), *Мамалига* (1), *Саленко* (18), *Сметанюк* (2) тощо;

2) **назви, що походять від назв напоїв:** *Браженко* (1), *Квасюк* (13), *Кисляченко* (1), *Кулеш* (2), *Півак* (4), *Росол* (16) тощо.

Прізвиська, в основах яких відображено назви предметів побуту, знарядь праці

У межах цієї групи виділяємо такі підгрупи:

1) **назви засобів праці:** *Бодненко* (1) ~ укр. діал. *бодня* – ‘вид вулика з кришкою і замком’ [4: 1, с. 6], *Галата* (3) ~ укр. діал. *галата* – якірний мотуз на човні [5: 1, с. 458], *Драбенюк* (6), *Канчук* (3) ~ укр. діал. *канка* – ‘рибальська сітка’ [7], *Коцюба* (2) ~ укр. діал. *коцюба* – ‘кочерга’ [5: 3, с. 64], *Курмей* (3) ~ укр. діал. *курей* – ‘віршовка’ [7] тощо;

2) **назви знарядь праці та їхніх частин:** *Балта* (2) ~ укр. діал. *балта* – ‘сокира’ [7], *Вудкевич* (5), *Гнип* (1) ~ гнип – ‘короткий шевський ніж’ [5: 1, с. 536], *Лопаткевич* (8), *Сошин* (1), *Топор* (4) тощо;

3) **назви предметів домашнього вжитку:** *Бебик* (1) ~ укр. діал. *бобик* – ‘дитячий нічний горщик’ [7], *Будейчук* (1) ~ укр. діал. *будейко* – ‘посудина, в якій збивають масло’ [7], *Казанчук* (1), *Ситович* (3) тощо;

4) **назви музичних інструментів:** *Барабан* (5), *Дуда* (7), *Кобзан* (2), *Скрипка* (3), *Сурма* (2) тощо.

Прізвиська з назвами явищ природи, різних часових понять в основі. Прізвиська цього розряду входять до двох лексико-семантичних підгруп:

1) **назви явищ природи:** *Вітренко* (2), *Громенко* (3), *Заверуха* (3), *Фуга* (24), *Шквіра* (2) ~ укр. діал. *шквіра* – ‘сніг з вітром’ [4: 4, с. 500] тощо;

2) **назви часових понять:** *Весна* (1), *Доба* (7), *Зменко* (1), *Неділько* (1), *Середа* (3), *Суботяк* (4) тощо.

Прізвиська, в основах яких відображено назви частин тіла людини, тварин та назви їхніх хвороб.

Як зазначає І. А. Корнієнко, такі назви, очевидно, виражали нейтральний або побутово-забобонний мотив номінації чи були вуличними прізвиськами за яскраво вираженою зовнішньою ознакою й віднесені до лексико-семантичної групи «Назви осіб за зовнішньою ознакою» [3, с. 118]. Однак ми дотримуємося думки дослідниці про те, що слід окремо виділити назви частин тіла людини і тварини. Саме тому виділяємо такі підгрупи:

1) **назви частин тіла людського організму:** *Варгатюк* (1) ~ укр. діал. *варга* – ‘губа’ [8: 1, с. 129], *Волосяк* (1), *Вусік* (1), *Губа* (2), *Жилєнко* (3), *Зуб* (3), *Колінько* (15), *Костяк* (2), *Ладоненко* (1) тощо;

* У дужках подано кількість носіїв.

2) **назви частин тіла тварин:** *Гребешко* (1), *Клевак* (4) ~ укр. діал. *клявак* – ‘ікло собаки’ [7], *Лапченко* (5), *Фіст* (13), *Шерстюк* (3) тощо;

3) **назви хвороб:** *Бородавка* (2), *Золотушка* (5), *Катир* (1) ~ укр. діал. *катир* – ‘нежить’ [7], *Когай* (3) ~ укр. діал. *кога* – ‘кашель’ [5: 2, с. 488] тощо.

Прізвища, похідні від назв одягу, взуття, тканин.

У межах цієї групи виділяємо такі підгрупи:

1) **назви, пов’язані з одягом:** *Бриль* (2), *Канцур* (6) ~ укр. діал. *канцур* – ‘порваний старий одяг’ [7], *Коба* (1) ~ укр. діал. *коба* – ‘капошон’ [4: 2, с. 258], *Куртич* (1), *Носко* (27), *Чугай* (5) ~ укр. діал. *чугай* – ‘рід свити’ [8: 2, с. 1183] тощо;

2) **назви, пов’язані із взуттям:** *Кантес* (5) ~ укр. діал. *кантеси* – ‘туфлі на високих каблуках без задників’ [7], *Повстяк* (1) ~ укр. діал. *повстяки* – ‘зимове взуття з повсті; валянки’ [7], *Черевик* (1);

3) **назви, пов’язані з тканинами:** *Гарус* (2) ~ укр. діал. *гарус* – ‘назва тканини’ [8: 2, с. 199], *Дерюгін* (1) ~ укр. діал. *дерюга* – ‘товста груба тканина’ [5: 2, с. 42], *Клочанко* (5) ~ укр. діал. *клочанка* – ‘грубе полотно’ [7], *Плис* (3) ~ укр. діал. *плис* – ‘груба вовняна ворсиста тканина’ [8: 2, с. 833] тощо.

Прізвища, в основах яких лежать назви споруд, будівель та їхніх частин. Найбільш поширеними прізвищами такої групи є: *Груба* (6), *Конак* (12) ~ укр. діал. *конак* – ‘у мусульман – урядовий будинок, державна установа, особняк’ [1, с. 562], *Кузиченко* (28), *Курій* (14), *Перило* (10), *Фурдига* (21) ~ укр. діал. *фурдига* – ‘в’язниця’ [1, с. 1553], *Хавіра* (18), *Хлівнюк* (8) тощо.

Прізвища, похідні від назв розваг (ігор, танців). Таких лексем на досліджуваній території порівняно невелика кількість. Нами виявлено лише 24 таких прізвища. Найпоширеніші з них: *Гонта* (3) ~ укр. діал.

гонта – ‘український народний головний танець, який виконує один танцюрист (або група) з шаблею у руці’ [1, с. 253], *Зельман* (7) ~ укр. діал. *зельман* – ‘рід чаївки’ [8: 1, с. 398], *Коляда* (4), *Лялько* (9), *Пиж* (8) ~ укр. діал. *пиж* – ‘назва дитячої гри’ [8: 2, с. 815].

Прізвища, в основах яких відображено назви одиниць вимірювання та грошових одиниць. Найбільш поширеними є такі прізвища: *Коршеник* (19) ~ укр. діал. *корх*, *кірх* – ‘міра довжини, що дорівнює ширині долони або чотирьох пальців’ [1 с. 542], *Гривнак* (8), *Копійко* (6), *Золотник* (3), *Таляр* (3) ~ укр. діал. *таляр* – ‘старовинна срібна монета, що була в обігу в Німеччині, Чехії, Італії тощо, а також в Україні’ [1; с. 1429] тощо.

Прізвища, в основах яких відображені абстрактні поняття. Такі лексеми є надзвичайно цікавими з погляду дослідження. Хоча своєю основою вони і несуть абстрактне поняття, але, насправді, відображають душевний стан, різні почуття людини. Найбільш поширеними на досліджуваній території виявилися такі прізвища: *Воляк* (7), *Гомонюк* (16), *Душенко* (5), *Жалоба* (4), *Журба* (13), *Клопатюк* (12) ~ укр. діал. *клопот* – ‘клопіт’ [7], *Копут* (5) ~ укр. діал. *копут* – ‘копіт, біда’ [5: 2, с. 570], *Фортуна* (29) тощо.

Отже, лексико-семантичний аналіз антропонімної системи північно-західної Миколаївщини дає можливість зробити висновки про те, що прізвища уособлюють не лише лінгвальні, але й історичні та етнографічні особливості цього регіону. У процесі дослідження відапелятивних прізвищ категорії «nomina impersonalia» нами виявлено 11 лексико-семантичних груп, які відображають різні сторони й умови життя народу: природу, побут, культуру тощо. Найпродуктивнішими виявилися антропоніми, що відображають назви тварин, рослин, назви предметів побуту, знарядь праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
2. Бачинська Г. В. Прізвища мешканців смт. Козови Козівського району Тернопільської області з відапелятивними іменами чи прізвищами в основі / Г. В. Бачинська // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : збірник наукових праць. – Хмельницький : ХмЦНП, 2013. – Вип. 6. – Частина перша. – С. 5–10.
3. Горпинич В. О. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України : монографія / В. О. Горпинич, І. А. Корнієнко ; за ред. доктора філол. наук, проф. В. О. Горпинича. – Дніпропетровськ, Миколаїв, 2012. – 232 с.
4. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. I–IV.
5. Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1982–1989. – Т. 1–3.
6. Кравченко Л. О. Прізвища Лубенщини : [монографія] / Л. О. Кравченко. – К., 2004. – 198 с.
7. Матеріали до «Словника говірок Бузько-Інгупольського ареалу Миколаївської області» (рукопис).
8. Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ : у 2-х т. / Ю. К. Редько ; ред. Д. Гринчишин. – Львів, 2007.
9. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / І. Д. Фаріон. – Львів : Літопис, 2001. – 371 с.
10. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1977. – 235 с.

Бурдунок О. В., *Институт українського мовознавства НАН України, г. Київ, Україна*

АПЕЛЯТИВНЫЕ ФАМИЛИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ НИКОЛАЕВЩИНЫ КАТЕГОРИИ «NOMINA IMPERSONALIA» (ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Фамилия, так же, как собственное имя, прозвище, псевдоним является особой языковой единицей, отражающая собой культуру народа, носителем которой он является. Фамилии хранят и передают из поколения в поколение информацию о природе, эстетических ценностях. Именно поэтому лексико-семантический анализ фамилий отдельных историко-этнографических регионов является важной основой развития языка, истории, этнографии и тому подобное. Фамилии северо-западной Николаевщины категории «nomina impersonalia»

отражают особенности окружающего мира, быта людей данного региона, общественно-экономический и политический строй, материальную культуру, взаимоотношения с другими народами. Задача анализа отапельтивних фамилий заключается в изучении семантической структуры их образующих слов. Исследование семантики таких единиц (лексико-семантический анализ) дает возможность понять специфику антропонимной системы данной территории, по сравнению с похожими исследованиями других регионов, что ценно для развития языкознания.

Среди исследуемых единиц выделяются как с прозрачной внутренней формой, так и с непрозрачной семантикой. Поэтому фамилии, соотносящиеся с неличными аPELLЯТИВАМИ («*nomina impersonalia*»), делятся на определенные лексико-семантические группы, которые, в свою очередь, на подгруппы. Это позволяет лучше раскрыть и понять специфику антропонимов.

Среди исследуемых антропонимов выделяем фамилии, производные от названий животных, растений, предметов быта и орудий труда, одежды и обуви, игр, временных понятий, сооружений и их частей, абстрактных понятий и т. д.

Ключевые слова: антропонимная система; аPELLЯТИВЫ; фамилия; лексико-семантический анализ; лексико-семантическая группа.

Burdunyk O. V., Ukrainian Institute of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

NON APPELLATIVE SURNAMES OF NORTHWESTERN MYKOLAIV CATEGORY «NOMINA IMPERSONALIA» (LEXICAL-SEMANTIC ANALYSIS)

Surnames, full well as its own name, pseudonym is a special unit of language that reflects the culture of the people, of which he is a carrier. The names of the stored and transmitted from generation to generation of information about the nature and aesthetic values. That is why the lexical-semantic analysis of the names of certain historical and ethnographic regions is an important basis for the development of language, history, ethnography, and the like. Surnames northwest of Mykolayiv category «nomina impersonalia» reflect the peculiarities of the world, life of people in the region, socio-economic and political system, material culture, relations with other nations. The task of analyzing non appellative names is to explore the semantic structure of forming words. Study the semantics of such units (lexical-semantic analysis) makes it possible to understand the specifics of antroponimnoi this area, compared with similar studies in other regions, that is valuable for the development of linguistics.

Among the investigated units allocated as an internal form with a transparent and with an opaque semantics. Therefore, the names that correspond to the impersonal аPELLЯТИВАМИ («nomina impersonalia»), are divided into certain lexical-semantic groups which, in turn, into sub-groups. This makes it easier to discover and understand the specifics of personal names.

Among the investigated anthroponyms allocate names derived from the names of animals, plants, household items and tools, clothing and footwear, games, time concepts, structures and parts thereof, of abstract concepts, etc.

Keywords: antroponimy system; common noun; surname; lexical and semantic analysis; lexical-semantic group.

© Бурдунюк О. В., 2015

Дата надходження статті до редколегії 20.03.2015